

תולדות הרמב"ם - ראשי פרקים¹

בחתימת פירוש המשנה כתב הרמב"ם קטע משמעותי לעניינים הרבה, וגם לעניין תולדותיו. כך כתב:²

כבר השלמנו חבור זה כפי שייעדנו, והנני מבקשו יתעלה ומתחנן לפניו שיצילני משגיאות. ומי שימצא בו מקום פקוק או שנראה לו בפירוש הלכה מן ההלכות באור טוב ממה שבארתי יעיר על כך וידייני לזכות, כי מה שהטלתי על עצמי בזה אינו מעט ולא בצועו קל אצל בעל צדק וחוש הבחנה טוב. ובפרט בהיות לבי טרוד לעתים קרובות בפגעי הזמן ומה שגזר ה' עלינו מן הגלות והנדוד בעולם מקצה השמים ועד קצה השמים, ואולי כבר קבלנו שכר דבר זה גלות מכפרת עון. יודע הוא יתעלה כי יש הלכות מהם שכתבתי פירושן במסעותי בדרכים, ומהם ענינים רשמיים בהיותי על גבי האניות בים הגדול, ודי במצב זה, נוסף על היותי מעיין במדעים אחרים...

אני משה בר' מימון הדיין בר' יוסף החכם בר' יצחק הדיין בר' יוסף הדיין בר' עובדיהו הדיין בר' שלמה הרב בר' עובדיהו הדיין זכר קדושים לברכה. התחלת לחבר פירוש זה ואני בן שלש ועשרים שנה והשלמתי אותו במצרים ואני בן שלשים שנה שהיא שנת אלף וארבע מאות ותשע ושבעים לשטרות.

ברוך הנותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה.

"שנת אלף וארבע מאות ותשע ושבעים לשטרות" היא שנת ד'תתקכ"ח ליצירה (1167/8); ובשנה זו מלאו לרמב"ם שלושים שנה, דהיינו ששנת לידתו היא ד'תתצ"ח (1137/8).³ הרמב"ם נולד למשפחה מיוחסת בקורטובה אשר בספרד המוסלמית (אנדלוס).⁴ ארץ מוצאו

1 בכתבת רשימה זו נעזרתי ברשימות שרשמתי בשנת תשס"ו בעת עיסוקי בתורת הרמב"ם וצאצאיו במסגרת המחקר "בית הרמב"ם בהנהגת קהילות המזרח" בריכוזו של פרופ' מנחם בן-ששון. המחקר נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע.

2 מהדורת ר"י קאפח, ירושלים תשכ"ח. אמנם לסדר טהרות אין בידינו את כתב ידו של הרמב"ם, אך כתב היד שמצוי בידינו הוגה על פי כתב ידו על ידי מגיה נאמן. ראה הקדמת ר"י קאפח לסדר טהרות, עמ' 7-8. בכל אופן, כך הנוסח גם בכתבי יד אחרים ובדפוסים.

3 קיימת גם מסורת אחרת: בסוף הפירוש למסכת ראש השנה המיוחס לרמב"ם (כ"י פריס 336) מופיעה רשימה אוטוביוגרפית המיוחסת לר' דוד הנגיד נכד הרמב"ם; על פי רשימה זו (בתיקון שיבוש) תאריך הלידה הוא: י"ד בניסן ד'תתצ"ה [1135]. במאמר סדר הדורות לר' סעדיה אבן דנאן כתוב: "ביום השבת בעת המנחה ביום י"ד בניסן", ואכן בשנת 1135 (ורק בה בין השנים 1133-1138) חל י"ד בניסן בשבת. גם לפי ר"י סמברי התאריך הוא: י"ד בניסן ד'תתצ"ה [אמנם בכ"י פריס נכתב בטעות תקצ"ה]. ראה איגרות הרמב"ם, מהדורת ר"י שילת ירושלים תשנ"ה [להלן: איגרות הרמב"ם], עמ' כו; תקיט-תקכ"א. וראה רא"ח פריימן, "שלשלת היחס של משפחת הרמב"ם", אלמנה א (תרצ"ו), עמ' 16; 20 [להלן: פריימן, שלשלת]. וראה רש"י הבלין, "לתולדות הרמב"ם (ביוריים בייחוסו ובזמן הולדתו)", דעת 15 (תשמ"ה), עמ' 67-79.

4 גם על יחוס המשפחה ניתן ללמוד מסוף הקטע שצוטט לעיל. ראה גם פריימן, שלשלת, עמ' 9-13.

של הרמב"ם היתה משמעותית בעיניו כל ימיו, אף שרוב ימיו ישב במצרים ובה יצר את יצירותיו הנודעות.⁵

בעקבות כיבוש ספרד על ידי המונחרון (1148) ורדיפות-דת נגד היהודים עקרה משפחת רבי מימון לצפון אפריקה. בראש איגרת הנחמה שכתב רבי מימון הדיין כתוב שהיא נתחברה "בעיר פאס שנת אתע"א לשטרות",⁶ דהיינו ד'תתק"כ ליצירה (1159/60). על היות הרמב"ם בפאס שבמרוקו כתב גם החכם המקומי רבי יוסף בר' יהודה אבן עקנין בפירושו לשיר השירים:⁷

'צפנתי לך' - רמז לדורות השמד, שאנו מקיימים מצוות התורה תחת תגרת החרב, וכל שכן שמדנו זה, המקום יבטלו, שאנחנו בו כמו שנודע עוסקים בלימוד התורה, והמופת לדברנו הופעת החכם הגדול רבינו משה בר כבוד ר' מימון בפאס, ומעלתו בחכמה אין משלה.

גם בצפון אפריקה התגברה באותם ימים הקנאות המוסלמית אשר אילצה את משפחת רבי מימון לשוב ולנדוד. "כי ימים רעים וקשים פגענו, ובשלוה לא התלוננו, יגענו ולא הונח לנו".⁸

בשנת ד'תתקכ"ה (1165) הגיעה משפחת רבי מימון לארץ ישראל ושהתה בה זמן קצר. על השהות בארץ ישראל מצויה עדות מופלאה. בסוף הפירוש למסכת ראש השנה המיוחס לרמב"ם ("כ"י פריס 336) מופיעה רשימה אוטוביוגרפית המיוחסת לרמב"ם, ובה תיאור ביקורו בארץ ישראל:⁹

הועתק הספר¹⁰ במדינת הים, העתיקו הנעלה ר' שמואל ב"ר אברהם שקייל בעכו, מכתיבת הרב רבינו משה מאור הגולה ז"ל. וגם זה מצא בסוף הספר¹¹ מכתיבת הרב ומלשונו:

בליל אחד בשבת, בארבעה ימים לירח אייר, נכנסתי לים. וביום שבת, עשירי לאייר, שנת ארבעת אלפים ותשע מאות וחמש(ה) ועשרים ליצירה, עמד עלינו נחשול שבים לטבענו, והיה זעף גדול ביס. ונדרתי עלי ששני הימים האלה אצום בהן ואנהוג בהם תענית ציבור שלם, אני ואנשי ביתי וכל הנלוים עלי, ואצוה על בני להעשות כן עד סוף הדורות שיצאו מאותם, ויתנו צדקה כפי כוחם. ומנדרי שאהא אני יושב לבדי בעשירי באייר, לא אראה אדם, אלא מתפלל וקורא כל

5 ראה למשל איגרת תימן, איגרות הרמב"ם, עמ' קטו-קטז: "אני קטן מקטני חכמי ספרד", וראה בהערה שם. וראה י' בלאו, "אצלנו באלאנדלוס, אצלנו במגרב (למה התכוון הרמב"ם כשדיבר על מנהג או ביטוי הרווח 'אצלנו')", מסורות ז (תשנ"ג), עמ' 43-50.

6 איגרת הנחמה, מהדורת שקלאר, ירושלים תש"ה, עמ' ז.

7 הציטוט על פי תרגומו של ר"י שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' כה.

8 איגרת תימן, איגרות הרמב"ם, עמ' קטז.

9 נוסח הרשימה על פי המובא באיגרות הרמב"ם, עמ' רכה (ההבדלים בין נוסח זה לנוסח כ"י פריס הם בעיקר הבדלי כתיב).

10 הפירוש למסכת ראש השנה.

11 הכוונה לרשימה האוטוביוגרפית דלקמן.

היום בני לבין עצמי, וכשם שלא מצאתי בים אותו היום אלא הקב"ה - כך לא אראה אדם ולא אשב עימו, אלא אם כן נאנסתי.

וליל אחד בשבת, שלושת ימים לירח סיון, יצאתי מן הים בשלום ובאנו לעכו, וניצלתי מן השמד, והיגענו לארץ ישראל. ויום זה נדרתי שיהא יום ששון ושמחה ומשתה ומתנות לאביונים, אני וביתי עד סוף כל הדורות. וביום שלישי בשבת, ארבעה ימים לירח מרחשון, שנת שש(ה) ועשרים ליצירה, יצאנו מעכו לעלות לירושלם תחת סכנה. ונכנסתי לבית הגדול והקדוש והתפללתי בו, ביום חמישי, ששה ימים לירח מרחשון. ובאחד בשבת, תשעה בחודש, יצאתי מירושלם לחברון לנשק קברי אבותי במערה, ואותו יום עמדתי במערה והתפללתי, שבח לאל על הכל. ושני הימים האלו, שהם ששי ותשיעי במרחשון, נדרתי שיהיו לי כמו יום טוב ותפילה ושמחה בה' ואכילה ושתייה. אלהים יעזרני על הכל, ויקים לי 'נדר' לה' אשלם, אמן. וכשם שזכיתי להתפלל בה בחורבנה, כך אראה אני וכל ישראל בנחמתה מהרה, אמן. בליל חמישי ויום שלישי בשנים עשר בסיון ראה ה' בעניי ובא אחי בשלום ועשיתי זה היום צדקה ותענית.¹² עד כאן העתיק מכתבת אצבע איש האלהים רבינו משה ז"ל.

מרשימה זו עולים הנתונים הבאים: בליל ד' באייר ד'תתקכ"ה יצאה המשפחה לארץ ישראל. לאחר כחודש, בליל ג' בסיון הגיעה המשפחה לעכו הצלבנית ובכך ניצלה מהשמד המוסלמי. כחמישה חודשים לאחר מכן בד' במרחשון ד'תתקכ"ו יצאה המשפחה מעכו לכיוון ירושלים. בימים הבאים ביקרה המשפחה בהר הבית ובמערות המכפלה.¹³ זמן לא רב לאחר מכן הגיעה המשפחה למצרים.¹⁴

סמוך להגעתו למצרים, בשנת ד'תתקכ"ח (1167/8), סיים הרמב"ם את כתיבת פירושו המשנה שעמל בכתיבתו כשבע שנים, כאמור לעיל. קודם חתימת פירושו המשנה החל הרמב"ם בכתיבת ספר המצוות, וסמוך לאחר מכן החל בכתיבת חיבורו הגדול משנה תורה שבכתיבתו עסק בעשר השנים הבאות.¹⁵ יתכן שבאותה עת נשא הרמב"ם לאשה את בת אלשיך אלתקה ר' מישאל בן ישעיה הלוי, בת למשפחת חסידים מיוחסת.¹⁶

12 על משמעותו של המשפט האחרון ראה מאמרי: "לפשרה של רשימה אוטוביוגרפית המיוחסת לרמב"ם", תרביץ עו (תשרי-אדר תשס"ז), עמ' 283-287.

13 שהות קצרה זו של הרמב"ם בארץ ישראל הותירה את רישומה במקומות אחדים בתשובותיו ובפירושו, ראה למשל בענין הלכות נדה (איגרות הרמב"ם, עמ' תיב): "וזהו מנהגנו המפורסם בכל ארצותינו ובכל צרפת, והוא דין התלמוד, ועליו מצינו בני ארץ ישראל כולם בעת שהיינו ביניהם". וראה רשימת מקורות נוספים באיגרות הרמב"ם, עמ' רכד.

14 בשנת ד'תתקנ"ד (1194) העיד הרמב"ם על עצמו: "יש לי בארץ מצרים כמו שלשים שנה", ראה תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן רלג, עמ' 424.

15 ספר המצוות נזכר בפירושו המשנה חולין א, ה, ראה איגרות הרמב"ם, עמ' קצט ושם הערה 12. בענין משנה תורה, ראה איגרת הרמב"ם לחכמי לונל, איגרות הרמב"ם, עמ' תקב: "וכמה טרחתי יומם ולילה כמו עשר שנים רצופות בקבוץ חבור זה". על השיקולים בקביעת זמן חיבור משנה תורה מתחילת ד'תתקכ"ח עד סוף ד'תתקל"ז (1177), ראה איגרות הרמב"ם, עמ' קצו-רג. אכן יש לציין שמדובר עדיין על שלב כתיבת הטיוטות, והכוונה שבשנה זו היתה מוכנה לפחות טיוטה ראשונה של

גם בעניינים ציבוריים עסק הרמב"ם סמוך לבואו למצרים; בשנת ד'תתק"ל (1170) עמד הרמב"ם במרכזה של פרשת פדיון שבויים. הרמב"ם קרא לאיסוף כסף לצורך הפדיון, קיבל את הכסף, וכנראה גם הצליח לפדות את השבויים.¹⁷ לא ברור באיזו סמכות פעל הרמב"ם, אך ישנן עדויות על כהונתו של הרמב"ם כ"רייס אליהוד" (ראש היהודים), לכל הפחות בין השנים ד'תתקל"א-ב (1171-1172).¹⁸ מעמד קצת מפתיע לחדש זה מקרוב בא. בין כך ובין כך לא ארכה כהונה זו, וכבר בשנת ד'תתקל"ג (1173) ישנה עדות על שובו של ה'רייס' הקודם, שר שלום הלוי, למשרת הראשות.¹⁹ באותה תקופה כתב הרמב"ם את איגרת תימן,²⁰ וכעבור שנים אחדות, בחודש סיון שנת ד'תתקל"ו (1176), תיקנו הרמב"ם ובית דינו תקנה בדבר שמירת הלכות טבילה.²¹ שנה לאחר מכן, בחודש סיון ד'תתקל"ז (1177) היתה מוכנה לפחות טיוטה ראשונה של כל הספר משנה תורה;²² העתקה אחרונה של הספר היתה שנים אחדות לאחר מכן.²³

משנה תורה כולו. ראה גם מ"ע פרידמן, "הרמב"ם זוטא והמוקדמים - סיפורם של שלושה חרמות", ציון ע (תשס"ה), עמ' 520 [להלן: פרידמן, הרמב"ם זוטא והמוקדמים].

16 ראה איגרות הרמב"ם, עמ' קסט-קעא; מ"ע פרידמן, "שני כתבים מימוניים: מכתב מאת הרמב"ם אל ר' שמואל החכם ואיגרת ברכה אל הרמב"ם לרגל נישואיו", מאה שערים - עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, ירושלים תשס"א, עמ' 202 [להלן: פרידמן, שני כתבים מימוניים]. לפי דברי פרידמן שם, הרמב"ם נשא אשה "בזמן שהיה בשנות השלושים הראשונות לחייו, וכנראה קרוב לשנתו השלושים וחמש".

בהזדמנות זו אציין, שבמסגרת דיוניו של פרידמן שם על נישואיו המאוחרים של הרמב"ם הוא דן בין היתר בפסקיו של הרמב"ם בהלכות אישות פרק טו, ובכלל הדברים (עמ' 203 הערה 53) הוא תוהה למקורו של מו"ר הרב רבינוביץ ביד פשוטה שם, עמ' שיד-שטו, שהמוליד לפני גיל 16/17 שנים אין הולד בריא ביותר. לענ"ד סמך לדברים ניתן ללמוד מביאור הרלב"ג לתורה אשר חביב על מו"ר ביותר; כך כתב הרלב"ג ביחס למצות פריה ורביה (פרשת בראשית ח"ו השורש השלישי - עמ' 76): "... האדם בהיכנסו לגבול שלוש עשרה שנה ויום אחד יִמְצָא בו המותר הזרעי מעט, להִקְלוֹת מזונו בגידול התזק הנמצא לו סביב הזמן ההוא; ולזה אם יוליד אז - תהיה ההולדה חסרה לפי המנהג הטבעי. ובוה תמצא שאפלטון ציוה במה שחיבר מהנהגת המדינה החשובה, שלא יתחברו הזכרים לנקבות אם לא אחר אשר יגיעו קרוב לזמן אשר הגבילוהו רבותינו ז"ל, כדי שיהיו הנולדים שלמי הבריאה" (וראה שם הערה 30).

17 ראה ש"ד גויטיין, היישוב בא"י בראשית האיסלאם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"מ, עמ' 313-318; איגרות הרמב"ם, עמ' ס-עא.

18 ראה למשל ש"ד גויטיין, "חיי הרמב"ם לאור גילויים חדשים מן הגניזה הקהירית", פרקים ד (תשכ"ו), עמ' 31. וראה לאחרונה מ"ע פרידמן, "הרמב"ם 'רייס אליהוד' (ראש היהודים) במצרים", על פי הבאר - מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת ההלכה מוגשים ליעקב בלידשטיין, באר-שבע תשס"ח, עמ' 413-435 (בעיקר: 429-430). [להלן: פרידמן, 'רייס אליהוד'].

19 ראה פרידמן, הרמב"ם זוטא והמוקדמים, עמ' 475.

20 ראה איגרות הרמב"ם, עמ' עח, שלדעת ר"י שילת המעשה שבעקבותיו נכתבה האיגרת היה בראשית שנת ד'תתקל"ג או ד'תתקל"ד (1172/3), והאיגרת נכתבה בשלהי אותה שנה. וראה מ"ע פרידמן, הרמב"ם המשיח בתימן והשמד, ירושלים תשס"ב, עמ' 42-43, שלדעתו המעשה היה בשנת 1172 ואיגרת הרמב"ם הגיעה לאחר חודשים אחדים לתימן. וראה בירורים נוספים בענין בהערה 94 שם.

21 ראה תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן רמב, עמ' 434-444; איגרות הרמב"ם, עמ' קעה-קפה. וראה מ"ע פרידמן, הרמב"ם זוטא והמוקדמים, עמ' 496-497.

22 ראה איגרות הרמב"ם, עמ' קצו; קצח. ראה גם פרידמן, הרמב"ם זוטא והמוקדמים, עמ' 520.

23 ראה איגרות הרמב"ם, עמ' רג, שעל פי מסורת מסוימת תאריך הסיום הוא: ח' בכסלו ד'תתקמ"א (1180).

תולדות הרמב"ם - ראשי פרקים

באותה עת, אירע אסון: אחיו של הרמב"ם, ר' דוד, שהיה מפרנס המשפחה ("שהיה נושא ונותן בשוק ומרויח ואני יושב לבטח"), טבע, והדבר השפיע קשות על הרמב"ם:²⁴

והרעה הגדולה שבאה עלי באחרונה, שהיא רעה מכל רעה שעברה עלי מיום היותי ועד היום הזה, והיא פטירת הצדיק זצ"ל, שטבע בים הודו, וכידו ממון רב לי ולו ולאחרים, והניח בת קטנה ואלמנתו אצלי. ונשארתי אחריו כמו שנה מיום שהגיעה השמועה הרעה, נופל על המיטה בשחין רע ובדלקת ובתמהון לבב, וכמעט קט הייתי אוכד, ואחר כך עד היום, כמו שמונה שנים, אני מתאבל ולא התנחמתי... ולולי התורה היא שעשועי, ודברי החכמות שאשכח בהן יגוני, אז אברתי בעניי.

שנים אחדות לאחר מכן, בחודש סיון שנת ד'תתקמ"ו (1186) נולד בנו יחידו של הרמב"ם, רבי אברהם.²⁵ עליו כתב הרמב"ם את הדברים הבאים:²⁶

ואמנם מעייני בענייני העולם אין לי נחמה זולתי בשני דברים: כשאסתכל ואעיין במה שאעיין, ושזה בני אברהם ה' יתעלה נתן לו חן וברכה מברכת מי שנקרא על שמו (=אברהם אבינו). ומי שהאמין בשמו והאמין בנתינתו - הוא יאמין ויתמיד ויאריך חייו ושנותיו, כי הוא עניו ושפל שבאנשים, מצורף אל זה טוב מידותיו, והוא בעל שכל דק וטבע נאה, ויהיה לו בעזרת ה' שם בגדולים בלא ספק. אשאל מה' יתעלה שישגיח עליו וישלים עליו חסדיו.

כעשר שנים, פחות או יותר, לאחר סיום 'משנה תורה' כתב הרמב"ם את ספרו המחשבתי, "מורה הנבוכים".²⁷

בשנים אלו עמד הרמב"ם במוקד פולמוס חריף וסוער עם רבי שמואל בן עלי ראש הישיבה בבגדאד, הן בענייני מחשבה והן בענייני הלכה. השגת רבי שמואל בן עלי על תשובת

24 איגרות הרמב"ם, עמ' רכט-רל. בסוף איגרת זו לרבי יפת הדיין כתוב התאריך "שבת אתצ"ו", דהיינו שבת ד'תתקמ"ה (1185). על סמך הביטוי "כמו שמונה שנים" המופיע באיגרת זו ושיקולים נוספים קובע ר"י שילת את שנת הטביעה ל"מחצית השנייה של שנת ד'תתקל"ז" (1177); ראה איגרות הרמב"ם, עמ' קצח-קצט. אבל ראה פרידמן, שני כתבים מימוניים, עמ' 201, הסובר שיתכן שהאסון אירע כמה שנים קודם לכן.

25 ראה פרידמן, שלשלת, עמ' 17-20. אמנם יתכן שהיתה לרמב"ם גם בת שנפטרה בעודה קטנה, ראה איגרות הרמב"ם, עמ' רס-רסא.

26 איגרות הרמב"ם, עמ' תכד. ר"י שילת שם (עמ' תכג) משער שרבי אברהם היה בעת כתיבת איגרת זו כבן חמש עשרה שנים (1201/2), ושולל את האפשרות שאיגרת זו נכתבה בעת כתיבת האיגרות לרבי יוסף בן יהודה (1190 או 1191), עימם נדפסה בדפוס ראשון של האיגרות, אז היה רבי אברהם כבן חמש שנים. אולם ראה פרידמן, שני כתבים מימוניים, עמ' 208-209 הנוטה לדעה שאכן היה רבי אברהם ילד קטן בעת כתיבת הדברים; ועוד הוא מציין בהערה 82: "אילו היה אברהם נער כבן חמש עשרה, היה מקום לצפות שהרמב"ם יזכיר לא רק את שכלו הדק ואת שאר מידותיו היפות שמנה, אלא גם את הישגיו בתורה ממש, שבוודאי היו כבר למופת באותה תקופה".

27 לדעת ר"י שילת 'המורה' נכתב בין השנים ד'תתקמ"ז-ד'תתקנ"א (1187-1191), ראה איגרות הרמב"ם, עמ' רמז. דעתו נסמכת על שנת היפרד ר' יוסף בר' יהודה, תלמידו של הרמב"ם, מרבו ובואו לארם צובה (קביעת זמן זה על סמך ביטוי של אלחריזי, ואינו מדויק), ועל איגרת תחיית המתים שבה נזכר 'המורה' כספר גמור וידוע לרבים, ראה גם איגרות הרמב"ם, עמ' שטו.

הרמב"ם בענין הנסיעה בנהרות הגדולים בשבת, נכתבה בכסלו ד'תתקנ"א (1190).²⁸ בהמשך אותה שנה כתב הרמב"ם את איגרת תחיית המתים,²⁹ וכן תשובה להשגות ראש הישיבה.³⁰

"זה לעומת זה עשה הא-להים", שנים מעטות לאחר פולמוס זה במזרח הקרוב, דרך כוכבו של הרמב"ם בארץ רחוקה, פרובנס. בי"א בתשרי שנת ד'תתקנ"ה/ו (1194/5) כתב הרמב"ם את האיגרת אל חכמי מונטפשליר על גזירת הכוכבים.³¹ לאחר מכן פנו חכמי לונל אל הרמב"ם בשאלות במשנה תורה, ובבקשה שישלח להם את ספר מורה הנבוכים. בסביבות שנת ד'תתקנ"ז (1197) שלח הרמב"ם לחכמי לונל את שני החלקים הראשונים של 'המורה' במקורם הערבי, והם מסרום לרבי שמואל אבן תיבון שיתרגמם לעברית.³² בשנת ד'תתקנ"ט (1199), כתב הרמב"ם לרבינו יהונתן מלונל הכהן ("סגולת החכמים") וחרביו את התשובות הנודעות על שאלותיהם במשנה תורה; וכך כתב בין היתר:³³

מודיע אני משה אליך הרב הכהן ר' יהונתן, כי בעת שהגיע אלי כתבך ושאלותיך, שמחתי בהם שמחה גדולה, ואמרתי לנפשי: ברוך ה' אשר לא השבית לך גואל. וידעתי שהגיעו דברי למי שיִדע עניניהם, ויבין מצפוניהם, וישא ויתן בהם כראוי, ואמרתי לנפשי: הרי זה לך למשיב נפש ולכלכל את שיבתך.

בח' בתשרי שנת ד'תתק"ס (1199) כתב הרמב"ם את האיגרת לרבי שמואל אבן תיבון כמענה לשאלותיו בעניני תרגום 'המורה':³⁴

... וכיון שהגיעו כתביך בלשון עברי ולשון הגרי, והבנתי עניניך, וראיתי המקומות שנסתפקו לך ב'מורה הנבוכים', והמקומות שהרגשת בהם בשבוס

28 ראה תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן שט, עמ' 572 הערה 34. וראה חלק ד עמ' 20. לאור זאת משער ר"י שילת שתשובת הרמב"ם בענין זה נכתבה "בסוף שנת ד'תתקנ"ג (1190); ראה איגרות הרמב"ם, עמ' רעד.

29 ראה איגרות הרמב"ם, עמ' שנ. על רצף האירועים בפולמוס זה שקדם לאיגרת תחיית המתים של הרמב"ם, ראה י"צ לנגרמן, "איגרת ר' שמואל בן עלי בענין תחיית המתים", קבץ על יד טו (תשס"א), עמ' 42-43; ש' סטרומזה, ראשיתו של פולמוס הרמב"ם במזרח: איגרת ההשתקה על אודות תחיית המתים ליוסף אבן שמעון, ירושלים תשנ"ט, מבוא, עמ' 12-13.

30 ראה איגרות הרמב"ם, עמ' שצד. סמוך לאחר תשובה זו נכתבה איגרת הרמב"ם אל מר יוסף אבן ג'אבר איש בגדאד, איגרות הרמב"ם, עמ' תד-תיח. באיגרת זו משיב הרמב"ם לעשר שאלות במחשבה ובהלכה הקשורות לפולמוס עם ראש ישיבת בבל, על הקשר בין תשובותיו של הרמב"ם לפולמוס, ראה ר"ד הנשקה, "לחשיבתו ההלכתית של הרמב"ם: בין דינמיות פנימית לשמרנות ממסדית", א' רביצקי (עורך), הרמב"ם - שמרנות, מקוריות, מהפכנות, ירושלים תשס"ט, עמ' 141-146. כמו כן, באותה עת כתב הרמב"ם את האיגרות אל תלמידו ר' יוסף בענין המחלוקת עם ר' שמואל בן עלי, ראה איגרות הרמב"ם, עמ' רצא.

31 ראה איגרות הרמב"ם, עמ' תצ; וראה שם, עמ' תעד שר"י שילת מציין שזו האיגרת הראשונה של הרמב"ם לפרובנס הידועה לנו, ושפנייתם הראשונה אל הרמב"ם היתה ככל הנראה בסביבות שנת ד'תתקנ"ג (1193). אמנם ראה איגרות הרמב"ם, עמ' שא-שב ובהערת ר"י שילת שם. בענין זמנה של איגרת הרמב"ם ראה גם מ"ע פרידמן, הרמב"ם המשיח בתימן והשמד, עמ' 42-43.

32 ראה איגרות הרמב"ם, עמ' תצב; תקיא.

33 איגרות הרמב"ם, עמ' תקא. לזמנה של האיגרת, ראה שם, עמ' תקי, וראה עמ' תקב הערה 62.

34 איגרות הרמב"ם, עמ' תקל. לזמנה של האיגרת, ראה שם, עמ' תקנד.

תולדות הרמב"ם - ראשי פרקים

הסופר, אמרתי כאשר אמר השיר הקדמוני: 'היא מעלה מאב לבן נוסעת'. ברוך ששילם משכורת החכם אביך ר' יהודה זצ"ל, ונתן לו בן כזה. ולא לו בלבד נתן, אלא לכל החכמים, כי ילד יולד לו בן ניתן לנו.

באיגרת זו כתב הרמב"ם את סדר יומו העמוס, שבמהלכו הוא מצוי אצל המלך כרופאו האישי וכן משמש כרופא העם, יהודים וגויים. הדברים נכתבו כמענה לרצונו של ר"ש אבן תיבון לבקר את הרמב"ם במצרים:³⁵

אני שוכן במצרים והמלך שוכן בקאהירה, ובין שני המקומות שני תחומי שבת. ולי על המלך מנהג כבוד מאד, אי אפשר לי מבלתי ראותו בכל יום בתחילת היום. אמנם כשימצאהו חולשה, או יחלה אחד מבניו או אחת מפילגשיו - לא אסור מאלקאהירה ואני רוב יומי בבית המלך. ואי אפשר לי גם כן מבלתי בקר שר המלך בכל יום, ואי אפשר לי גם כן מפקיד אחד או שני פקידים יחלו, ואני צריך להתעסק ברפואתם. כללו של דבר - כל יום אני עולה לאלקאהירה בהשכמה, וכשלא יהיה שם שום מכשול, ולא יתחדש שם שום חידוש - אשוב למצרים אחר חצי היום על כל פנים. לא אגיע, ואני מתרעב, ואמצא האכסדראות כולן מלאות גוים, בהם חשוב ובלתי חשוב, ושופטים ושוטרים, ערב רב, ידעו את עת שובי. ארד מעל הבהמה, וארחץ ידי, ואצא אליהם לפייסם להמתין אותי עד שאוכל לאכול אכילת עראי, והיא מעת לעת. ואצא לרפאותם ולכתוב להם, לא יסור הנכנס והיוצא פעמים עד הלילה, ולפעמים - באמונת התורה - עד סוף שתי שעות מן הלילה. ואספר להם ואני שוכב פרקדן מרוב העיפות, ויכנס הלילה ואני בתכלית החולשה, לא אוכל לדבר. סוף דבר - לא יוכל אחד מישראל לדבר לי או להתחבר בי זולת יום השבת. אז יבואו כולם אחר התפילה, אנהיג הצבור במה שיעשה כל השבוע, ויקראו קריאה חלושה עד הצהריים, וילכו לדרכם. וישבו קצתם ויקראו שנית עד תפילת המעריב. זה תוכן עניני היום, ולא סיפרתי אלא קצת מה שתראהו בעזרת האל יתעלה.

בשנותיו האחרונות חזר הרמב"ם ככל הנראה לשמש כראש היהודים.³⁶

הרמב"ם נפטר ככל הנראה בכ' בטבת שנת ד'תתקס"ה (1204). כך כתוב ברשימה אוטוביוגרפית המיוחסת לר' דוד הנגיד נכדו (כ"י פריס 336): "רבינו משה... נפטר מן העולם הזה וזכה לחיי העולם הבא בשנת אתקי"ו לשטרות כליל שני בשבת יום עשרים לחודש טבת". ציון שנה זו כשנת פטירתו של הרמב"ם מופיע גם במקורות נוספים.³⁷

35 איגרות הרמב"ם, עמ' תקנ-תקנא. השווה לתיאור שם, עמ' שיג, וראה הערת ר"י שילת שם.

36 ראה פרידמן, 'רייס אליהוד', עמ' 431-434.

37 אמנם ישנם מקורות המציינים שנים מאוחרות יותר (דתקס"ו, דתקס"ז, דתקס"ח-ט); ראה איגרות הרמב"ם, עמ' תקיט-תקכא. וראה גם מ"ע פרידמן, "מחלוקת לשם שמיים - עיונים בפולמוס התפילה של ר' אברהם בן הרמב"ם ובני דורו", תעודה י תשנ"ו, עמ' 269 הערה 106.

כך קונן על פטירתו של הרמב"ם החכם הספרדי רבי מאיר אבולעפיה (הרמ"ה), שהיה בר פלוגתא של הרמב"ם בחייו:³⁸

נבלי דמעות מערף יתאפקו / כי גחלי-אש בקרבים נשקו
מה-תשאלו לכם רביבים ממקור / לבי ומורשיו כתפת דלקו
די ללכבות די לכבות מוקדי / לכם ואיך מים עליהם יצקו
מה-ללכבות נואשו עוד ממצוא / מרפא ורחותם בקרבם נבכו
נא שאלו אם-תולדות יום פגעו / בהם ומשד הזמן יאנקו
או בערה כם אש כתבערה אהה / כי-נאסף משה ואל-מי יצעקו
מי זה יכבה מוקדי תוגות ומי / יוציא אסירים מוסריהם חזקו
מי יעבירונו ביבשה בתוך / ומי מליצות מתהומות עמקו
מי זה אשר יבקע בצרים נחלי / חכמות ומי מרה ביד-מי ימתקו
...

עונה גביר בחל בצוף תבל והן / היום רגביה לחכו מתקו
עונה ראה עמים סביבות קברך / ירצו אבניו ועפריו ישקו
עונה ראה חכמי זמן יחד עלי / דלתי תבונתך כדלים דפקו
יהגו בתורתך ויום יום ילקטו / משנה תעודות שם כזהב זקקו
יראו כמוה הנבכים חרבות / שכל במחשכים ברקים ברקו
שם יחזו חרבות מבוכה לטשו / זפים בשמן המזמה חלקו
מלים כתפוחים יצוקים מזהב / חכמה במשפיות תבונה חשקו
כס ידעו תעי-זמן בינה וכס / נרפים ביראת יצרכם התחזקו
...

אם-חשקה נפשך בצדק והל'א / כן מלאכי-צדק בנפשך חשקו
שלום יחפף על בשרך כאשור / תמיד בך צדק ושלום נשקו

38 ראה ח' בראדי, "קנינת רמ"ה על הרמב"ם", תרביץ ו (תרצ"ה. ספר הרמב"ם), עמ' 1-9. ליחסו של הרמ"ה לרמב"ם ראה גם י"מ תא שמע, "יצירתו הספרותית של ר' מאיר הלוי אבולעפיה", כנסת מחקרים - עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך ב: ספרד, ירושלים תשס"ד, עמ' 75.